

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ SATİRİK TENDENSİYA

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında satira xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ədib ictimai qüsurları, məişətin ümumi bəlalərini satira vasitəsilə kəskin şəkildə tənqid edir. C.Məmmədquluzadə güdrətli satirik idi, o, hekayələri ilə satiranı yüksək pilləyə qaldırmışdır. İstər dramaturgiyasındakı, istərsə də nəsrindəki orijinal surətlər, xarakterlər ədibin böyükliyünü bir daha sübut edir. Zəhmətkeş insanların dözülməz güzəranı, avam, savadsız kəndlilərin əzablı mühiti ədibi narahat edən əsas problemlərdir. C.Məmmədquluzadə şahidi olduğu haqsızlıqları açıb göstərməyi özünə müqəddəs vəzifə hesab etmişdir.

Ədibin yığcam süjetli, dərin psixoloji mündəricəli, orijinal mövzulu hekayələrində yumor və satira çox zaman paralel özünü göstərir. Lakin bəzi hekayələri satirik obrazları və satirik tendensiyası ilə seçilir. Bu cəhətdən “Qurbanəli bəy”, “Quzu”, “Molla Fəzləli”, “Yuxu”, “Xanım təsbehin”, “Pirverdinin xoruzu”, “Konsulun arvadı”, “Qəssab”, “Qoşa balınc”, “İki ər” hekayələri səciyyəvidir. Portret hekayələrindən olan “Qurbanəli bəy”də satirik gülüş istiqamətverici xarakter daşıyır. Bu hekayədə zorakılığın hökm sürdüyü Qapazlı kəndinin adamlarının ağır güzəranı təsvir olunur. Kəndin mülkədarı Qurbanəli bəy yaltaqlığı və zorakılığı ilə məşhurdur. Kobud və cahil Qurbanəli bəy “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Xudayar bəyi xatırladır.

C.Məmmədquluzadə bu hekayədə başqa millətlərin qoluzorluları ilə Azərbaycan bəylərini, mülkədarlarını müqayisə edir. Bu müqayisə isə xüsusilə Qurbanəli bəyin timsalında daha aydın nəzərə çarpır. O, bütün kobudluğu və zalımlığı ilə tipik bəy surətidir. Ədib onun simasında Azərbaycan kəndinin mülkədarlarının səciyyəvi cəhətlərini ümumiləşdirməyə çalışır. Hekayədə Qurbanəli bəyin əsl siması təsvir olunan qonaqlıqda açılır. Əsas satira hədəfi olan Qurbanəli bəy məclisdə öz nitqi ilə yaltaq simasını ifşa etmiş olur: “Mən lap əriyib yerə girirəm. Mən nəyəm axı, bu qədər xanım mənim sağlığımıza içsin? Mən bu xanımların ayağının torpağı da ola bilmənəm... Mən istəyirəm sizə qulluq eləyim. Mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim” (2, 184). O, özü də bilmədən gülünc vəziyyətdə qalır.

Bu hekayədə ədib Qurbanəli bəyin yüksək rütbəli ağalar qarşısında yaltaqlığını rəiyyət qarşısında kobudluğu ilə müqayisə edir və Qurbanəli bəyin böyüklər qarşısında yaltaqlığı ilə bərabər rəiyyətə qarşı təhqiramiz münasibətini ifşa edir. C. Məmmədquluzadə Qurbanəli bəyin bu zalım və yaltaq cəhətini kəskin satirik gülüş hədəfinə çevirir. Pristavın arvadına və hətta itinə yaltaqlanan Qurbanəli bəy şallaq gücünə Kərbəlayı Qasımı və nökr Əlini yallı getməyə məcbur edir. Müti bir kəndli olan Kərbəlayı Qasım cəhəlet dünyasının qurbanları olan Məhəmməd həsən əmini, Novruzəlini xatırladır. Qurbanəli bəyin miskinliyi xanımlara və ağalara dediyi yağlı sözlərdə aşkar olursa, zalımlığı Kərbəlayı Qasımla münasibətdə meydana çıxır: “Qurbanəli bəy” hekayəsi və onun qəhrəmanı ədəbiyyatımızın sonrakı satirik qoluna, hətta bugünkü satirik nəsrimizin sənətkarlıq ənənələrinə təsir göstərməkdədir” (5, 75).

Satirik gülüşü ilə diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də “Quzu” hekayəsidir. Ədib “Quzu”da oxucunu əyləndirmək məqsədindən tamamilə uzaqdır. Onun əsas məqsədi gülüşlə oxucunu düşündürməkdir. Hekayənin qəhrəmanı Əziz xan xarakterinə görə Qurbanəli bəyə çox oxşayır. Çar məmurlarını, bəyləri evinə yığıb qonaqlıq təşkil edən Əziz xanın nökrələrə, kənd əhalisinə münasibəti kobud və qəddardır. Əziz xan da Qurbanəli bəy kimi, öz ictimai rolunu, eys-ışrət məclislərində, gəzintilərdə keçirməkdə görünür. Əziz xanın sərxoşluğundan istifadə edən, kirvəsinin ona göndərdiyi quzunu ona bir neçə dəfə satan Kəblə Məhəmməd həsəyn isə fəndgir bir kəndlidir. Onun Əziz xanla söhbətləri gülüş doğurur və bu gülüş satirik səciyyə daşıyır. Bu kinayəli gülüş istismarçı təbəqələrə qarşı yönəlmişdir. Kəblə Məhəmməd həsən xanın evində məclis təşkil olunan günlərdə bir quzunu üç dəfə ona satmağı bacaran hiyləgər bir kəndlidir. Bu surət Cəlil Məmmədquluzadənin digər avam, fəqir kəndlilərdən fərqlənir. O, şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutan, tüfeyli və simasız bir kəndli kimi göstərilir. Və özlüyündə həmin sürət də mənalı yumor hədəf olur. Bu hekayədəki satirik gülüş Əziz xanın tüfeyliliyinə qarşı istiqamətlənirsə, Kəblə Məhəmməd həsəynin fəndgirliyi mənalı yumor doğurur.

Ədibin “Yuxu” hekayəsində də satirik gülüş aparıcıdır. Bu hekayədə qadınları çadrada saxlamağın gülünc nəticələri göstərilmişdir. Zahirən adi əhvalat qələmə alınsa da, onun arxasında əsl faciə dayanır. Həm gülməli, həm də dərin kədər hissi doğuran əhvalatın müəllif yəqin ki özü şahidi olmuşdur. Bu sadə süjetli hekayədə əsl cəhənnəm həyatı yaşayan Azərbaycan qadınının taleyi təsvir olunmuşdur. Qohumlarının yas məclisindən qayıdan zaman arvadlarının adı Bilqeyis olan iki kişi onları səhv salır. Bərk-bərk çadraya bürünmüş, üz-gözü bağlı olan bu iki arvadın qərribə hərəkətlərindən sonra kişilər duyuq düşür. Hekayənin adının yuxu olması da təsadüfi deyildir. Ədib bu adla bütün ömrünü fanatik yuxuda keçirən, avam müsəlmanları təsvir edir. Ədib hekayədəki yas məclisində Quran oxuyanı da tənqid etmişdir. Ədib göstərir ki, həmin adam məclisdə Quranın iki səhifəsini oxumamış mürgüləməyə başlayır və sonra dərin yuxuya gedir. Ədib həm yas məclisinin ümumi mənzərəsini, həm də kişilərlə qadınların arasındakı bu səddin nəticəsini yuxu hadisəsi vasitəsilə oxucuya göstərir. “İstədim yerdən bir daş götürəm və arvadın dalıyca qaçam, vuram baş-gözü əzilsin, amma burada dayandım və öz-özümə dedim: sübhanallah, bəlkə bu bir yuxudur ki, mən görürəm” (2, 316). Təkcə elə bu fikirlər həmin mühitdə kişilərin öz arvadlarına olan təhqiramiz münasibəti çox aşkar şəkildə verir.

Bu hekayədə mənalı yumor oxucunu həmin mühitlə əlaqədar dərin və kədərli düşüncələrə sövq edir. C.Məmmədquluzadə müsəlman məclislərinə qarşı nifrətini, müsəlman qadınlarının hüquqsuzluğunu bu hekayədə ustalıqla nümayiş etmişdir. C.Məmmədquluzadənin satirik hekayələrindən biri də “İranda hürriyyət”dir. Bu hekayə ədibin əsərləri

içerisində mövzu aktuallığı və güclü realizminə görə seçilir. Əsərin qəhrəmanı Kərbəlayı Məmmədəlinin timsalında cahil bir insanın başına gəlmiş əhvalatları oxuyuruq. Bu hekayədəki “hürriyyət” məsələsini ədib ön plana çəkmişdir. Bununla bərabər oxucu Azərbaycan xalqının yoxsul güzəranı, iranlı fəhlələrin ağır həyatı ilə tanış olur. Əsas səbəbin isə avamlıq, savadsızlıq, gerilik olduğunu görmək mümkündür.

Kərbəlayı Məmmədəli ehtiyac ucbatından öz vətənidən didərgin düşmüş iranlılardan sadəcə biridir. Öz ailəsi, arvadı, oğlu olan bu iranlı iş dalınca gəldiyi yerdə ikinci arvad almaq sevdasına düşür. Öz fəlakətinə səbəb olan bu fikrin nəticəsində ikinci dəfə evlənir. Şəriətin əsiri olan bu qəhrəmanın azadlığın nə olduğunu bilməməsi təbiidir. İctimai amillərin, feodal mühitin səbəb olduğu avamlıq cahillik, savadsızlıq Kərbəlayı Məmmədəlinin əsas faciəsidir. Konsuldan İrana hürriyyət verilməsi xəbərini eşidən zaman bu hürriyyətdən ona da pay düşdüyünü fikirləşir və buna sevinir. Ancaq belə olmur. Bundan sonra ikinci arvadı Pərinisə ilə birlikdə hürriyyətin yeməli bir şey olduğunu düşünlər, ondan pay umurlar. Əsl mübahisə də bundan sonra başlayır və ərinin “hürriyyət payını” birinci arvadının mənimsəyə biləcəyini düşünən Pərinisə bundan ehiyat edir.

C.Məmmədquluzadə bu hekayəsində İran mütləqiyyət üsuli-idarəsinə qarşı şiddətli satirik gülüşdən istifadə etmişdir. İranda yaşayan insanlar o qədər dünyadan xəbərsiz, kölə halındadır ki, azadlıq, hürriyyət onlar üçün anlaşılmaz bir məfhumdur. Kərbəlayı Məmmədəli və Pərinisə də hürriyyəti yeməli bir şey kimi düşünlər və öz cəhətlərini nümayiş etdirmiş olurlar. Bunun əsas günahkarı isə cəmiyyətdir, onları belə gözübağlı yaşamağa məcbur edən mühitdir. Pərinisənin qardaşı Rza da hürriyyətin nə olduğunu bilmir, mahiyyətini anlamır. Lakin o, bu hürriyyətin olmasına şübhə ilə yanaşır, mövcudluğuna inanmır. Hekayədə Rza və Pərinisə arasındakı söhbət, hürriyyət haqqındakı mübahisə diqqətəlayiqdir:

“Ay qız, Pərinisə, sənin heç ağlın yox imiş.

Pərinisə soruşdu:

Niyə, dadaş?

Qardaşı cavab verdi:

Ay axmaq, bir fikir elə gör İrannan da bura hürriyyət gələr?.. Arazın o tayından bura ancaq hənə, səbzə, badam içi, tütün, çay, tiryək gələr” (2, 160). Hekayənin finalında hürriyyət əhvalatı baş tutmur və gələn Kərbəlayı Məmmədəlinin birinci arvadı, oğlu və qayını olur. Belə məlum olur ki, İranda hürriyyət əsassız bir uydurma imiş.

C.Məmmədquluzadənin “İranda hürriyyət” hekayəsi dərin məzmunu, mövzu aktuallığına görə seçilir.

Ədibin satirik əsərlərindən biri də “Qəssab” hekayəsidir. Əsərdə müəllifin əsas tənqid obyektini Məşədi Məmmədəli satirik tip səviyyəsində yaradılmışdır. Hekayədəki əsas əhvalat onun və qəssab Şamilin izdivacına aiddir. Əsərdə surət olaraq Şamil və istədiyi qız zahirən görünür. Onların adından başqaları danışır. İki surətin xarakteri oxucuya tam müfəssəlliyi ilə məlum olmur. Məşədi Məmmədəlini məhdud düşüncəli bir ata olaraq səsə dünyə malı maraqlandırır. Ailə məsələlərinə olan yüngül münasibəti oxucuda onun haqqında doğul fikir formalaşdırır. “Qəssab” hekayəsində qadın hüquqsuzluğunun qadınları, qızları cariyyə halına salmağın yeni forması özünü göstərir.” (5, 166) Bu hekayə ədibin Azərbaycan qadınlarının taleyinə həsr etdiyi əsərlər içərisində həm ideya, həm də bədii cəhətdən xüsusi maraq doğurur.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrindəki satirik gülü, yumor hadisələrin mahiyyətini daha yaxşı anlamağa xidmət edir. Ədibin satirik gülüşünün özünəməxsusluğu ondadır ki, bu gülüş təəssüf, kədər, qəzəb hissələrini özündə birləşdirə bilir. Konkret hissi obrazlılıq C.Məmmədquluzadə satirasında diqqəti cəlb edən başlıca cəhətlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mir Cəlil, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 560 səh.
2. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 səh.
3. İbrahimov Mirzə. Böyük demokrat: Molla Nəsrəddin, Bakı: AzSSR EA, 1957, 211 səh.
4. Xəlil Əlimirzəyev. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş (C.Məmmədquluzadənin həyatı, dövrü, mühiti, ədəbi-ictimai fəaliyyəti). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 684 səh.
5. Firidun Hüseynov. Adı əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: XAN, 2015, 232 səh.
6. Təhsin Mütəllibov. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 323 səh.
7. Səadət Vahabova. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 164 səh.

Açar sözlər: realizm, gülüş, yumor, tənqid, satira

Ключевые слова: реализм, смех, юмор, критика, сатира

Key words: realism, laughter, humor, criticism, satira

Сатирическое направление в рассказах Джалила Мамедкулизаде

Резюме

В этой статье даётся краткое изложение художественного повествования и описательных способностей Дж.Мамедкулизаде, оригинального сатирического стиля и точного обвинения, средства воздействия одного из могущественных основоположников жанра рассказа в азербайджанской литературе. Многие проблемы в творчестве Дж.Мамедкулизаде, одного из могущественных специалистов нашей литературы, актуальны и сегодня. Это ещё раз доказывает его писательские способности.

A satirical trend in the stories of Jalil Mammadguluzadeh

Summary

This article summarizes briefly Jalil Mammadguluzadeh's artistic prose and descriptive skills, original satirical style and correct accusations, methods of disclosure, who is one of the powerful founders of the short story genre in Azerbaijani literature. Many of the problems in the works of Jalil Mammadguluzadeh, one of the strongest artists of our literature, are still current today. This once again proves his strength as a writer.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev